

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Білан О.П.

аспірант,

Науковий керівник: Бабаскін А.Ю.

кандидат юридичних наук,

старший науковий співробітник,

Інститут держави і права імені В.М. Корецького

Національної академії наук України

ЗАКОННІСТЬ ЗМІСТУ ЯК УМОВА ДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНУ

Стаття 11 ЦК України закріплює перелік юридичних фактів з якими цивільне законодавство пов'язує виникнення цивільних прав та обов'язків. Зокрема, ч. 2. ст. 11 ЦК України встановлено, що однією з підстав виникнення цивільних прав та обов'язків є договори та інші правочини.

Відповідно до ч. 1 ст. 202 ЦК України правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. При цьому лише самого факту укладання правочину не достатньо для виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, оскільки він повинен відповідати певним законодавчим вимогам. Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину (умови його дійсності) закріплені в положеннях ст. 203 ЦК України. Зокрема, частина перша вказаної статті встановлює законність змісту правочину, тобто відповідність його змісту законодавчим вимогам, а саме.

Відповідно до ч. 1 ст. 203 ЦК України зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Перше питання, яке виникає з аналізу ч. 1 ст. 203 ЦК України це, що розуміти під змістом правочину? Відповідь на нього міститься в положеннях ст. 628 ЦК України. Зокрема, частиною першої вказаної статті встановлено, що зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є

обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Тобто, змістом правочину є його умови, які сформовані стороною одностороннього правочину або сторонами двостороннього чи багатостороннього правочину.

По-друге, як вбачається з положень ст. 203 ЦК України зміст правочину (його умови) не повинні суперечити: (1) Цивільному кодексу України та іншим актам цивільного законодавства; (2) інтересам держави і суспільства; (3) моральним засадам суспільства. Перелічені критерії законності змісту правочину (його правомірності) потребують окремого дослідження.

Так, під *актами цивільного законодавства* необхідно розуміти ті, що перелічені в ст. 4 ЦК України. Зокрема, до останніх відносяться Конституція України, Цивільний кодекс України, інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та Цивільного кодексу України, акти Президента України у випадках, встановлених Конституцією України та постанови Кабінету Міністрів України.

З огляду на вищезазначене, умови правочину не можуть суперечити вимогам актам цивільного законодавства, які перелічені в положеннях ст. 4 ЦК України. Разом з тим виникає питання, що робити, якщо зміст правочину суперечить нормативно-правовим актам публічного права?

Вищий господарський суд України, надаючи відповідь на поставлене питання, звернув увагу на те, що у судовій практиці часто виникають спори про визнання договорів недійсними з підстав їх суперечності актам законодавства, яке не є цивільним (антимонопольного, податкового тощо). В зв'язку з чим виникає питання щодо правомірності визнання судом недійсним правочинів у зазначених випадках на підставі норм ЦК України. Поняття правочину є цивільно-правовим поняттям. Тому і норми про недійсність тих чи інших правочинів є цивільно-правовими. Разом з тим закони часто містять норми, які відносяться до різних галузей права. Зокрема, закон публічно-правової направленості може містити окремі цивільно-правові норми. Тому, якщо такий закон містить норми, які встановлюють умови недійсності правочину, то такі норми підлягають застосуванню [1].

Отже, судова практика дотримується позиції, згідно з якою недійсність правочину за ч. 1 ст. 203 ЦК України встановлюється виключно цивільно-правовими нормами. Вважаємо таку позицію спірною, оскільки вона залишає поза межами дії ч. 1 ст. 203 ЦК України правочини, які порушують публічно-правові норми. Метою укладання

таких правочинів може бути вчинення адміністративного поступку або кримінального злочину. Зокрема, такими можуть бути правочини, які в прямій чи прихованій формі порушують право державної власності на надра (ст. 47 КЗпАП України) або які направлені на протиправне заволодіння майном підприємства, установи, організації (ст. 206-2 КК України). В таких випадках адміністративне або кримінальне законодавство України накладає санкції за вчинення відповідної дії, але не надає оцінку самім правочинам. На нашу думку, останні можуть визнаватись недійсними в порядку ч. 1 ст. 203 ЦК України, адже важко уявити собі ситуацію, за якою умови правочину порушують публічно-правові норми і при цьому залишаються дійсними.

Іншим критерієм правомірності правочину у відповідності до ч. 1 ст. 203 ЦК України є вимога щодо відповідності його умов *інтересам держави і суспільства*.

В юридичній літературі неодноразово зверталась увага на те, що категорія «інтереси держави і суспільства» перенесена в чинний Цивільний кодекс України з положень ст. 49 ЦК УРСР 1963 року [2, с. 91]. Зокрема, ст. 49 ЦК УРСР встановлювала недійсність угоди, укладеної з метою, суперечної інтересам держави і суспільства. Дія вказаної норми розповсюджувалась на угоди, які порушували загальні принципи існуючого суспільного ладу. До них, зокрема, відносилися угоди, спрямовані на використання всупереч закону колективної, державної або приватної власності з корисливою метою, отримання громадянами нетрудових прибутків, використання майна, яке знаходиться в їх власності або користуванні, на шкоду інтересам суспільства, на незаконне відчуження землі або незаконне її використання, розпорядження або придбання всупереч встановленим правилам предметів, вилучених з обігу або обмежених в обігові [3].

В коментарях до ст. 49 ЦК УРСР зверталась увага на те, що такі угоди являють собою серйозні і небезпечні порушення чинного законодавства, носять антисоціальний характер і посягають на істотні державні і суспільні інтереси. Саме публічний характер інтересів, які порушуються такими угодами, дозволяє говорити про їх антисоціальність [4, с. 99].

З наведеного можна зробити висновок, що категорія «інтереси держави і суспільства» закріплена в положеннях цивільного кодексу України з метою захисту публічних інтересів. У вказаному контексті виникає питання щодо «співіснування» вказаної категорії із закріпленою

в положеннях ст. 228 ЦК України категорією «публічний порядок», яка також спрямована на захист публічних інтересів.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 228 ЦК України правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Необхідно звернути увагу не те, що визначення правочинів, які порушують публічний порядок (ч. 1 ст. 228 ЦК України) та угод, які суперечать інтересам держави і суспільства (ст. 49 ЦК України) є багато в чому ідентичними. У зв'язку з чим можна дійти висновку про те, що правочин, який порушує інтереси держави і суспільства в розумінні ч. 1 ст. 203 ЦК України, є одночасно таким, що порушує «публічний порядок» відповідно до ч. 1 ст. 228 ЦК України. Слід зазначити, що такої ж позиції дотримується судова практика, зокрема, Вищий адміністративний суд України в своїй ухвалі зазначив, що у відповідності до ст. 228 ЦК України угода, що вчинена з метою, завідомо суперечною інтересам держави і суспільства, одночасно є такою, яка порушує публічний порядок і як наслідок – нікчемною [5].

Ще однією вимогою додержання якої згідно з ч. 1 ст. 203 ЦК України необхідне для чинності правочину є відповідність його змісту *моральним засадам суспільства*.

Станом на сьогодні, положення цивільного кодексу України не дають відповіді на питання, що розуміти під категорією «моральні засади суспільства». В коментарях до цивільного кодексу України висловлюється позиція про те, що положення про обов'язковість відповідності змісту правочину моральним засадам не можна вважати вдалим, оскільки воно буде отримувати постійно різне тлумачення як в науці, так і в судовій практиці. В даному випадку категорія моральних засад не містить достатніх для однозначного розуміння ознак [6, с. 157].

В той же час у сучасній юридичній літературі можна зустріти дві основні позиції щодо тлумачення моральних засад суспільства, а саме.

З однієї сторони під моральними засадами суспільства пропонується розуміти ті норми моралі, які закріплені в цивільно-правових приписах. Така позиція обґрунтовується відсутністю у цивільному законодавстві визначення терміну «моральні засади суспільства», що зумовлює необхідність уникати розширеного тлумачення цього поняття, адже це

може призвести до довільного визнання недійсним правочину, у якому поведінка його учасників не містить ознак істотної суспільної небезпеки.

З іншої під вищезазначеною категорією пропонується розуміти неохоплені цивільно-правовим приписами норми моралі. Така позиція обґрунтовується буквальним тлумаченням ч. 1 ст. 203 ЦК України, з якої вбачається, що її положення чітко розділяють і не змішують в одне ціле акти цивільного законодавства та категорію «моральні засади суспільства». З огляду на вказаний розподіл зазначені категорії є абсолютно різними за змістом і не можуть бути чимось одним і тим же. Відповідно, протиправна дія, яка порушує законодавчі норми не може одночасно порушувати моральні засади суспільства.

На нашу думку обидві вищезазначені позиції мають право на існування. Ми вважаємо, що в даному випадку треба виходити з того, що деякі морально-етичні норми з часом трансформуються у цивільно-правові. Така трансформація відбувається шляхом їх нормативного закріплення в цивільному законодавстві у формі як окремих цивільно-правових положень, так і цивільно-правових принципів. Зокрема, до перших можна віднести положення Закону України «Про захист суспільної моралі», до других, такі цивільно-правові принципи як справедливість, добросовісність та розумність (ч. 6 ст. 3 ЦК України), що мають морально-етичне підґрунтя. Крім того, ми дотримуємось позиції, згідно з якою існують ще й інші, не охоплені цивільним законодавством, але існуючі у суспільстві морально-етичні правила поведінки. Останні неможливо чітко ідентифікувати у правовому полі та закріпити в цивільному законодавстві у формі положень або принципів. Ознаки таких моральних засад суспільства можуть бути встановлені судом під час розгляду конкретної судової справи в межах окремого правопорушення з урахуванням всіх фактичних обставин справи та характеру вчиненого сторонами правопорушення і його наслідків. Така ситуація можлива за умови наявності явної несправедливості та відсутності закріплених у цивільному законодавстві положень для її виправлення. Враховуючи процесуальну заборону відмовляти у розгляді судової справи з мотивів відсутності, неповноти, нечіткості, суперечливості законодавства, що регулює спірні відносини (ч. 10, ст. 10 ЦПК України), у суду не залишається іншого виходу, ніж звертатись до незакріплених у праві норм моралі. Зокрема, відповідно до ч. 9 ст. 10 ЦПК України у випадку, коли спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні за змістом відносини (аналогія

закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права).

З огляду на вищезазначене, під моральними засадами суспільства в контексті ст. 203 ЦК України необхідно розуміти: (1) закріплені в цивільному законодавстві норми моралі у формі цивільно-правових положень; (2) закріплені в цивільному законодавстві норми моралі у формі цивільно-правових принципів; (3) існуючи в суспільстві, але ще не закріплені у цивільному законодавстві норми моралі.

Підсумовуючи слід зазначити, що ч. 1 ст. 203 ЦК України потребує редакційних змін. Так, по-перше, зміст правочину не повинен суперечити не тільки актам цивільного законодавства, а й чинним публічно-правовим законодавчим положенням. По-друге, категорію «інтереси держави і суспільства» необхідно замінити на «публічний порядок», оскільки вказані категорії є тотожними. По-третє, під категорією «моральні засади суспільства» необхідно розуміти як закріплені, так і незакріплені у цивільному законодавстві норми моралі.

Список використаних джерел:

1. Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 № 01-8/211. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_211600-08
2. Альманах цивілістики: Сборник статей. Вып. 4 / Под ред. Р. А. Майданика. – К.: Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 430 с.
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про визнання угод недійсними» від 28.04.1978. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-78>
4. Цивільний кодекс України (науково-практичний коментар). – Х.: ООО «Одіссей», 2000. – 800 с.
5. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 25.11.2010 № К-6248/07. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13330755>
6. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина. – 928 с.